

O'ZBEK TILIDA KO'MAKCHILAR VA KELISHIKLAR
SINONIMIYASINING O'RNI

Eshmurodova Nurovshan Mustajokulovna

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Markaziy Osiyo xalqlari tillari
va madaniyati instituti Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi 1-bosqich magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilida ko'makchilar va kelishiklar o'rtasidagi sinonimik munosabatlar ilmiy-tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil etiladi. Tadqiqotda ushbu ikki grammatik kategoriyaning ma'no umumiyligi, qo'llanish sohalari va bir-birini almashtirish imkoniyatlari sistemali ravishda ko'rib chiqiladi. Ishda qiyosiy-tavsifiy hamda struktural-semantik metodlardan foydalanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ko'makchi va kelishik sinonimiyasi o'zbek tilining sintaktik hamda semantik moslashuvchanligini ta'minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: ko'makchi, kelishik, sinonimiya, grammatik sinonimiya, o'zbek tili grammatikasi, semantik munosabat, sintaktik vazifa.

Аннотация. В данной статье рассматриваются синонимические отношения между послелогами и падежами в узбекском языке с лингвистической точки зрения. В исследовании системно анализируются семантическая общность, сферы употребления и возможности взаимозаменяемости данных грамматических категорий. Результаты показывают, что синонимия послелогов и падежей является важным фактором синтаксической и семантической гибкости узбекского языка.

Ключевые слова: послелог, падеж, синонимия, грамматическая синонимия, грамматика узбекского языка.

Abstract. This article provides a linguistic analysis of the synonymic relationships between postpositions and cases in the Uzbek language. The study systematically examines the semantic commonality, usage domains, and interchangeability of these two grammatical categories, employing comparative-descriptive and structural-semantic methods. The findings demonstrate that synonymy between postpositions and cases constitutes one of the key factors ensuring the syntactic and semantic flexibility of Uzbek.

Keywords: postposition, case, synonymy, grammatical synonymy, Uzbek language grammar, semantic relation, syntactic function.

Kirish: O'zbek tilshunosligi grammatika sohasida so'nggi o'n yilliklarda jiddiy yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, ayrim kategoriyalararo munosabatlar hali-hanuz chuqur o'rganishni talab etadi. Shular jumlasiga ko'makchilar va kelishiklar o'rtasidagi sinonimiya masalasi kiradi. Bu hodisa tilning ichki imkoniyatlarini — xususan, morfologik va leksik vositalarning bir-birini to'ldirish qobiliyatini — yorqin namoyish etadi.

Grammatik sinonimiya deganda biz bir xil yoki yaqin ma'noni ifodalovchi, ammo tuzilishi jihatidan farqlanuvchi grammatik birliklar orasidagi munosabatni tushunamiz. Kelishik

qo'shimchalari morfologik yo'l bilan, ko'makchilar esa leksik-grammatik yo'l bilan ma'no ifodalaydi; shu bois ularning semantik hamohanglik nuqtalari o'zbek tilining tipologik xususiyatlarini belgilashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning dolzarbligi bir necha jihat bilan asoslanadi. Birinchidan, o'zbek adabiy tilining normativlashuvi jarayonida ko'makchi va kelishik variantlaridan qaysi birini tanlash masalasi hali tugal hal etilmagan. Ikkinchidan, tarjima amaliyotida va o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda bu hodisaning anglab yetilmasligi ko'plab semantik noaniqliklarni keltirib chiqaradi. Uchinchidan, ushbu sohadagi nazariy bo'shliq qiyosiy-tipologik tadqiqotlarda ham sezilmoqda.

Tadqiqot maqsadi o'zbek tilida ko'makchilar va kelishiklar sinonimiyasining mohiyatini aniqlash, ularning qo'llanish doiralarini chegaralab ko'rsatish hamda bu hodisaning til tizimidagi o'rnini nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

Metodologiya: Tadqiqotda asosan uchta metoddan foydalanildi. Birinchisi — qiyosiy-tavsifiy metod bo'lib, u ko'makchi va kelishikning bir xil semantik mazmunni ifodalagan holatlarda qanday farqlanishini aniqlashga xizmat qildi. Ikkinchisi — struktural-semantik tahlil metodi. Bu metod orqali har bir sinonim juftlikning ichki semantik tarkibi, uslubiy bo'yog'i va qo'llanish chastotasi taqqoslandi. Uchinchisi — kontekstual tahlil metodi. U orqali sinonimik variantlarning matndagi almashtirilish darajasi va semantik o'zgarishlar namoyon bo'ldi.

Tadqiqot materiallari sifatida O'zbek tilining izohli lug'ati (2006–2008), O'zbek tili milliy korpusi (2024-yil yanvar holati), shuningdek zamonaviy badiiy va ilmiy-ommabop matnlardan 1 400 dan ortiq misol tanlab olindi. Misollarni tanlashda kelishik qo'shimchalari bilan ko'makchilarning parallel qo'llanish holatlariga alohida e'tibor qaratildi.

Tadqiqotning asosiy nazariy tayanchi sifatida A.Hojiyev (2004), H.Ne'matov va R.Rasulov (1995), shuningdek E.Begmatov (2008) ishlarida ishlab chiqilgan o'zbek tili grammatikasi konsepsiyasidan foydalanildi. Sinonimiya nazariyasi bo'yicha esa N.Turniyozov (2011) va M.Mirzayev (2017) tadqiqotlaridan ijodiy foydalanildi.

Natijalar va muhokama: Ko'makchi va kelishikning semantik umumiyliigi. O'zbek tilida jo'nalish kelishigi (-ga qo'shimchasi) va unga sinonim vazifasini bajaruvchi ko'makchilar orasidagi munosabat ayniqsa yaqqol ko'zga tashlanadi. "Kitobni stolga qo'ydi" va "Kitobni stol ustiga qo'ydi" — bu ikki gap bir xil makondagi harakatni ifodalaydi, biroq ikkinchi gapda "ustiga" ko'makchisi joy munosabatini aniqroq, ko'rgazmaliroq aks ettiradi. Demak, kelishik qo'shimchasi ko'pincha ma'noni umumlashtirib ifodalasa, ko'makchi uni konkretlashtiradi va boyitadi.

Chiqish kelishigi (-dan qo'shimchasi) va "dan boshlab", "dan kelib chiqib", "dan tashqari" kabi ko'makchilar ham semantik sinonimiya nuqtai nazaridan muhim material beradi. "Toshkentdan keldi" va "Toshkentdan yo'lga chiqib keldi" gaplarini qiyoslasak, birinchi gapdagi -dan qo'shimchasi harakatning chiqish nuqtasini ko'rsatadi; ikkinchi gapdagi ko'makchili birikmada esa harakat jarayonining bosqichliligi ifodalanadi. Biroq ma'lum kontekstlarda ular erkin almashtirilishi mumkin.

O'rin-payt kelishigi (-da) bilan "da", "ichida", "oldida", "yonida" ko'makchilarining sinonimiyasi ham keng tarqalgan hodisadir. "Uyda o'tirdi" va "Uy ichida o'tirdi" — birinchi tuzilmada qisqalik va neytrallik ustun bo'lsa, ikkinchisida maydon chegaralanishi, hajm tasavvuri kuchayadi. Bu farq ko'pincha stilistik xarakter kasb etadi, lekin ba'zi hollarda semantik farqni ham belgilaydi.

Sinonimik juftliklar tasnifi. Tadqiqot davomida o'zbek tilida ko'makchi-kelishik sinonimiyasining uch asosiy turi aniqlandi:

Birinchi tur — to'la sinonimiya (erkin almashtirish mumkin): "maktabga bordi" / "maktab tomon ketdi"; "do'stidan oldi" / "do'st qo'lidan oldi". Bu holatlarda ma'no deyarli o'zgarmaydi, faqat uslubiy rang va rasmiylik darajasi farqlanadi.

Ikkinchi tur — qisman sinonimiya (almashtirishda ma'no nozikligi o'zgaradi): "shaharga ketdi" / "shahar tomon yo'l oldi". Ikkinchi variantda harakat yo'nalishi aniq, biroq manzilga yetib borish kafolatlanmagan; birinchi variantda esa manzilga yetish taxminiy ravishda nazarda tutiladi.

Uchinchi tur — kontekstual sinonimiya (faqat ma'lum vaziyatda almashtirish mumkin): "qo'rquvdan titraydi" / "qo'rquv tufayli titraydi". -dan chiqish kelishigi sababni ham, manbani ham ifodalay olishi unga semantik ko'lamni kengaytiradi, ko'makchi esa sababni aniq ajratib ko'rsatadi.

Uslubiy farqlanish omillari. Sinonimik variantlar orasidagi tanlov ko'pincha uslubiy omillar bilan belgilanadi. Rasmiy-ishbilarmonlik uslubida kelishik qo'shimchali konstruksiyalar ustunlik qiladi, chunki ular shakliy ixchamlik va til iqtisodiyotini ta'minlaydi. Badiiy uslubda esa ko'makchili birikmalar keng qo'llaniladi: ular obrazlilik, aniqlik va ekspressivlikni kuchaytiradi.

So'zlashuv nutqida sinonimik variantlarning almashinuvi erkin bo'lib, nutq tezligi va vaziyat muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy uslubda esa ikki variant ham qo'llaniladi, biroq ma'no aniqligi talab etilgan hollarda ko'makchili birikmalar afzal ko'riladi. Bu tendensiya O'zbek tili milliy korpusidagi matnlar tahlilida ham tasdiqini topdi: ilmiy matnlarda ko'makchili birikmalarning chastotasi badiiy matnlarga nisbatan 1,4 baravar yuqori.

Shunisi diqqatga sazovorki, ayrim dialektal farqlar ham sinonimik variantlar tanloviga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, shimoliy shevalarda chiqish kelishigi ko'proq qo'llanilsa, janubiy shevalarda uning o'rnini ko'makchilar egallash holatlari kuzatiladi. Adabiy til normasida ikki variant ham tasdiqlangan bo'lsa-da, bu dialektal ta'sir ijtimoiolingvistik jihatdan o'rganishni talab etadi.

Xulosa: O'tkazilgan tadqiqot o'zbek tilida ko'makchilar va kelishiklar o'rtasidagi sinonimik munosabatlarning serqirra va murakkab tizim ekanligini ko'rsatdi. Bu hodisa tilning semantik boyligini, grammatik moslashuvchanligini va uslubiy imkoniyatlarini ifodalovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Tahlil natijasida to'la, qisman va kontekstual sinonimiyaning mavjudligi aniqlandi hamda har bir tur o'ziga xos qo'llanish qonuniyatlariga ega ekanligi asoslandi.

Amaliy nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot natijalari o'zbek tili grammatikasini o'qitish jarayonida, xususan morfologiya va sintaksis bo'limlarini integrallashtirib o'qitishda tatbiq etilishi mumkin. Bundan tashqari, tarjima nazariyasi va amaliyotida, leksikografik ishlarda, shuningdek o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rgatishda bu ma'lumotlardan samarali foydalanish imkoni mavjud.

Keyingi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish sifatida quyidagilarni tavsiya etish mumkin: ko'makchi-kelishik sinonimiyasining kompyuter korpuslari yordamida miqdoriy tahlili; bu hodisaning bolalar nutqi rivojlanishidagi o'rni; shuningdek, o'zbek tili bilan qardosh turkiy tillardagi parallel hodisalarni qiyosiy o'rganish. Bularning barchasi o'zbek tilshunosligida grammatik sinonimiya nazariyasini yanada boyitadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Begmatov E.A. O'zbek adabiy tilining uslubiy differentsiatsiyasi / E.A. Begmatov. — Toshkent : Fan, 2008. — 312 b.
2. Hojiyev A. O'zbek tili grammatikasi. Morfologiya / A. Hojiyev. — Toshkent : O'qituvchi, 2004. — 480 b.
3. Mirzayev M. O'zbek tilidagi sinonimlar lug'ati / M. Mirzayev. — Toshkent : Akademnashr, 2017. — 528 b.
4. Ne'matov H. O'zbek tili sistema leksikologiyasi asoslari / H. Ne'matov, R. Rasulov. — Toshkent : O'qituvchi, 1995. — 224 b.
5. Turniyozov N. O'zbek tili grammatik sinonimikasi / N. Turniyozov. — Samarqand : SamDU nashriyoti, 2011. — 198 b.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati : 5 jildlik. — Toshkent : O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
7. O'zbek tili milliy korpusi [Elektron resurs]. — URL: <http://corpus.uz> (murojaat sanasi: 15.01.2025).
8. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков / Н.А. Баскаков. — М. : Высшая школа, 1969. — 383 с.